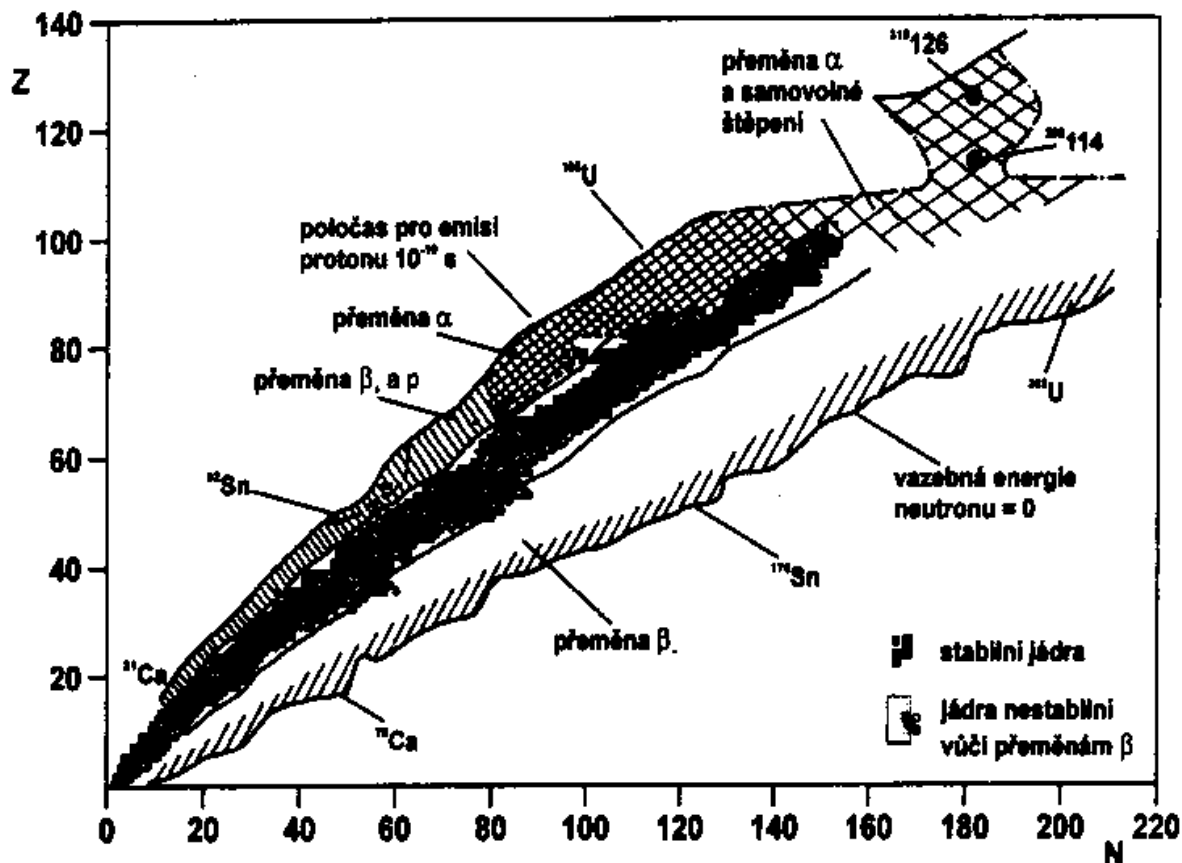

3. Radioaktivita

>2000 nuklidů; 266 stabilních

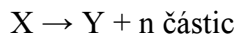
radioaktivita – samovolná přeměna na jiný nuklid (neplatí pro deexcitaci jádra)

pro $Z \leq 20$ $N/Z \approx 1$, poté postupně až 1,52 pro ^{209}Bi , přebytek neutronů zmenšuje odpuzování protonů

Obrázek 8: Oblast stabilních nuklidů a různých typů radioaktivních přeměn.

Při radioaktivní přeměně se uvolňuje energie.

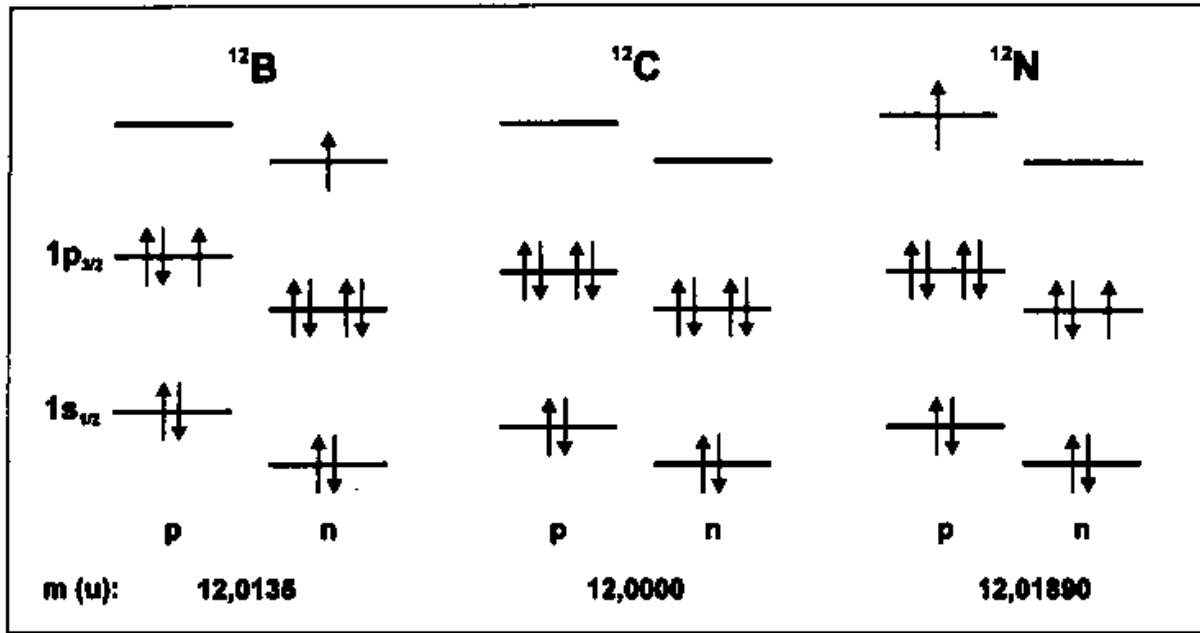
Základní hmotnostní podmínka radioaktivity:

$$M(X) > M(Y) + M(\text{ČÁSTIC})$$

Energie uvolněná při radioaktivní přeměně:

$$E_{\text{přeměny}} = E_{\text{kin}}(Y) + E_{\text{kin}}(\text{ČÁSTIC}) + E_{\gamma}$$

Stabilita atomových jader vyplývá z hladinového modelu:

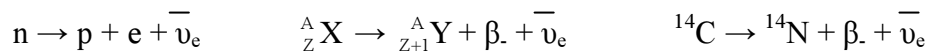
Obrázek 9: Souvislost nestability jádra vůči přeměnám β s nukleonovou konfigurací.

Skupiny radioaktivních přeměn:

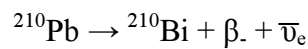
1. mění se Z při konstantním A (β_- , β_+ , EZ)
2. mění se Z i A (α , emise nukleonů, emise těžších jader ^{14}C , ^{24}Ne , SŠ)
3. deexcitace jádra (γ emise okamžitá či zpožděná, vnitřní konverze)

Druhy radioaktivních přeměn:

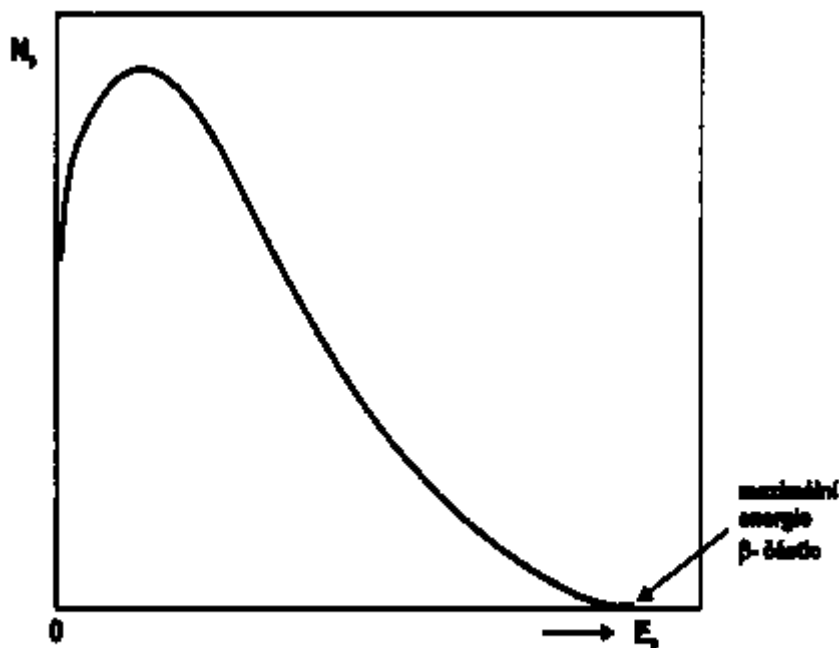
A) Přeměna β_-

měříme $\nearrow$

Energie se rozdělí mezi jádro (málo), elektron a $\bar{\nu}_e$ náhodně, spektrum je proto spojité.

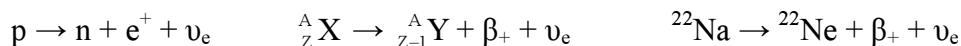

Obrázek 12: Energetické spektrum β_- částic.

Jádro Y vzniká: a) v základním stavu ${}^3\text{H}$, ${}^{14}\text{C}$, ${}^{32}\text{P}$, ${}^{35}\text{S}$
 b) v excitovaném stavu (poté dochází k emisi 1 či více γ)
 ${}^{60}\text{Co} \rightarrow {}^{60}\text{Ni} + \beta_- + \bar{\nu}_e$; ${}^{60}\text{Ni} \rightarrow {}^{60}\text{Ni} + \gamma$

Může vznikat i směs a) a b)

B) Přeměna β_+

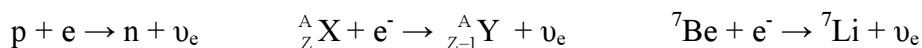

Platí stejné energetické zásady jako u β_- přeměny (spojité spektrum apod.).

Čistý β_+ rozpad je vzácný, většinou probíhá spolu s elektronovým záchytem (EZ). Měří se pomocí anihilačních fotonů a ionizačních účinků e^+ :

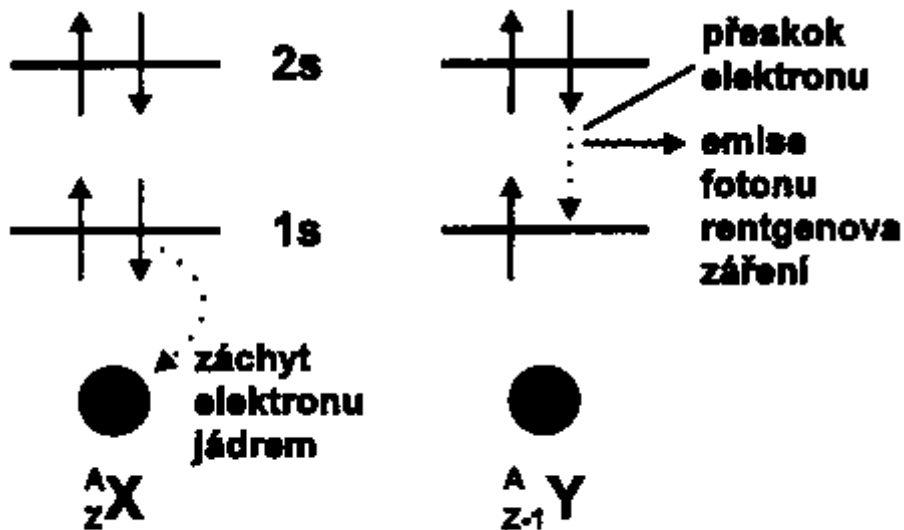

C) Elektronový záchyt (EZ)

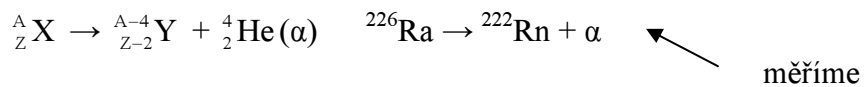
Po EZ dochází k následným dějům pomocí kterých se tato radioaktivita měří: zaplňování vakancí ve slupkách K či L $\rightarrow$ emise RTG fotonů či Augerových elektronů (elektrony vyražené RTG zářením z vyšších slupek elektronového obalu, mají diskrétní energii, $E_{\text{aug}} = E_{\text{RTG}} - E_{\text{vaz.}}$). Měří se RTG fotony.

Použití v medicíně: ${}^{13}\text{N}$, ${}^{15}\text{O}$, ${}^{11}\text{C}$

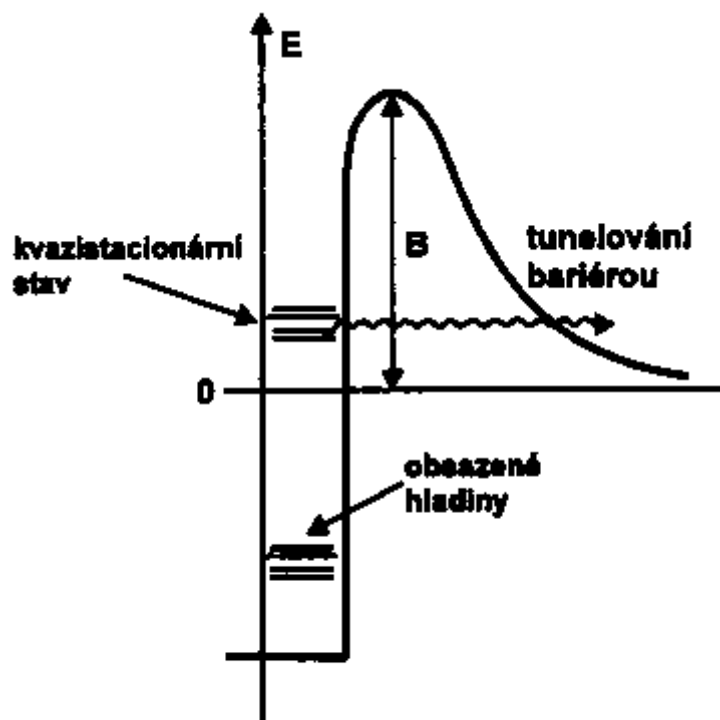

Obrázek 13: K výkladu elektronového záchytu.

D) Přeměna alfa

Alfa částice je velice stabilní a proto je její emise výhodná, zvláště u těžších prvků.

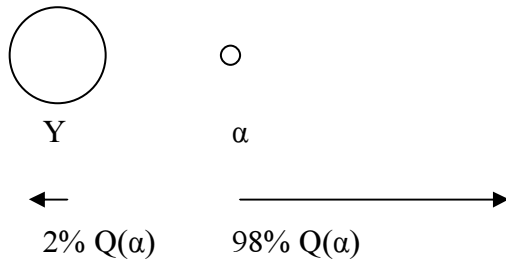

Obrázek 14: Mechanismus přeměny α .

Na rozdíl od spektra β je spektrum α spojitě ale stejně jako při β rozpadu vzniká část jader excitovaná.

Odrazová energie jádra Y:

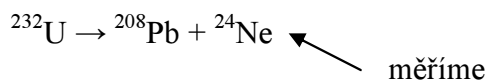
$$E_Y = (m(\alpha) Q(\alpha)) / (m(Y) + m(\alpha)) \text{ kde } Q(\alpha) = 931,5 (m(X) - m(Y) - m(\alpha))$$

$E_\alpha \approx 5 \text{ MeV}$, $E_Y \approx 100 \text{ keV}$, $Q(\alpha)$ – přeměnová energie jádra X [MeV]

U přeměny β a emise γ je odrazová energie mnohem menší (řádově 10^1 eV). Zde odrazová energie způsobuje ztrátu části orbitálních elektronů, vzniká ion z velkým kladným nábojem, což vede ke rozrušení chemických vazeb v dané sloučenině.

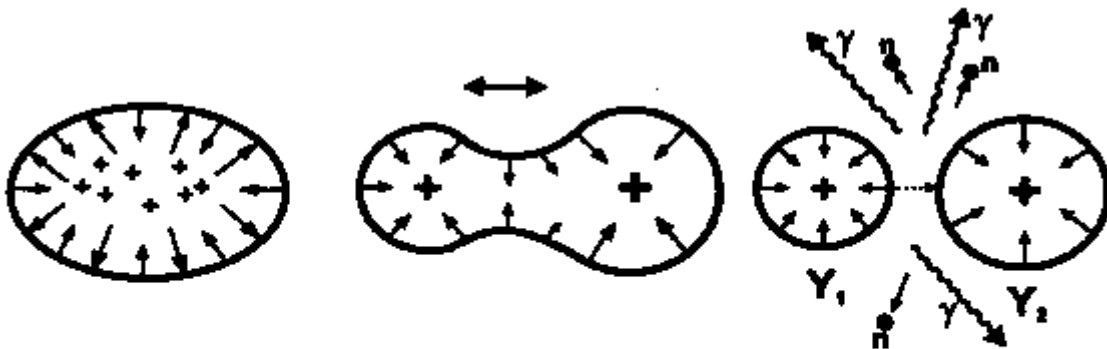
E) Emise těžších jader

Obdoba α rozpadu.

F) Samovolné štěpení (SŠ)

Je-li splněna hmotnostní podmínka, rozštěpí se jádro těžší na dvě lehká plus dva až tři neutrony. Existuje ale i bezneutronové štěpení.

Obrázek 16: Průběh samovolného štěpení jádra.

Vysvětlení: hladinový model: emise těžké částice, obdoba emise α částice
kapkový model: zvětšení povrchu, zúžení, vznik stabilních zárodků, zaškrcení, rozštěpení

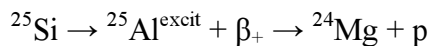
Většinou SŠ konkuruje α přeměna, která je na rozdíl od SŠ velice rychlá. V excitovaném stavu jde SŠ snadněji, protože jádro je deformovanější.

Příklad: $T_{1/2}$ SŠ pro excitované jádro $^{240}\text{Pu} = 8 \mu\text{s}$, pro jádro v základním stavu $1,2 \cdot 10^{11}$ roků.

Použití: ^{252}Cf – jako zdroj neutronů se kterými se ozařují nádory

G) Emise nukleonů

Normálně nemožná (jen na hranici existence jádra). Možná je spíše zpožděná emise nukleonů z excitovaného jádra.

H) Větvené přeměny

- 1) α / β
- 2) $\alpha / \text{SŠ}$
- 3) α / EZ
- 4) β_+ / EZ
- 5) β_- / EZ

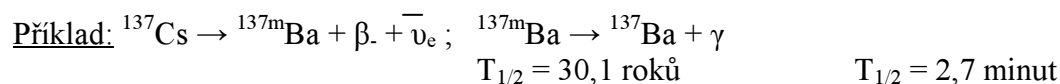
Současně můžou probíhat i více jak 2 přeměny naráz. Každý děj probíhá vlastní rychlostí. Celkový úbytek nuklidu je řízen nejrychlejším dějem.

I) Přeměna γ a vnitřní konverze

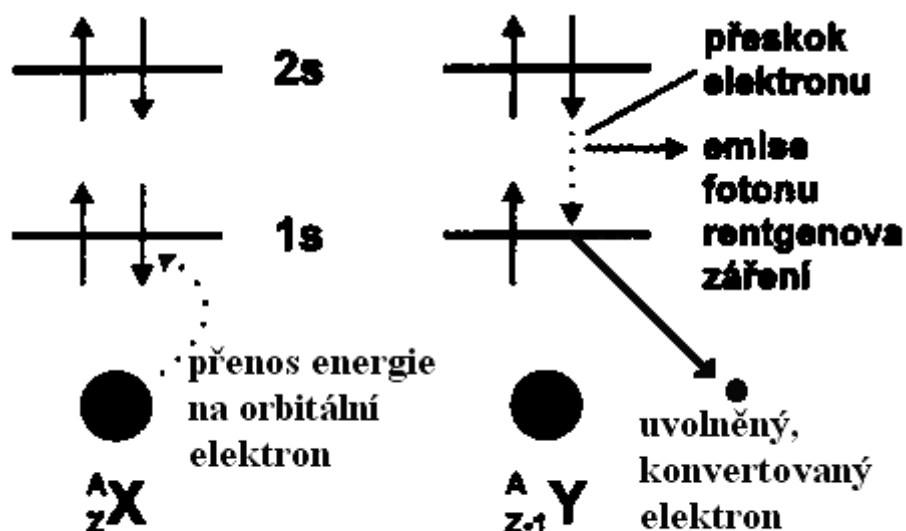
Po radioaktivní přeměně vzniká jádro většinou v excitovaném stavu. Foton má spin $I = 1$ a proto změna spinu o 1 je nejpravděpodobnější a dochází k „okamžité emisi γ záření.“

Rychlost s $\Delta I = 1$ $T_{1/2} = 10^{-16} - 10^{-10}$ s, s $\Delta I = 2$ $T_{1/2} = 10^{-11} - 10^{-4}$ s

Dále existuje „zpožděná emise γ záření“ $\Delta I > 2$ (zakázaný přechod) $T_{1/2} = 10^{-3}$ s – roky, daný nuklid se pak nazývá jaderný izomer.

vnitřní konverze: Je to přímý a nezářivý přenos excitační energie jádra na orbitální elektron.

Konvertované elektrony mají diskrétní spektrum: $E_{kon} = E_{exc} - E_{vaz. el.}$

Je-li $\Delta I = 0$ pak VK je jediný možný proces, protože emise není v tomto případě možná.

Kinetika radioaktivních přeměn:

- za dostatečně krátký časový interval se přemění vždy stálá část z přítomného počtu (N) atomů radioaktivního nuklidu (radionuklidu)

$$(dN / N) / dt = \lambda$$

$\lambda [s^{-1}]$ – přeměnová konstanta

Př. $\lambda = 1.10^{-3} s^{-1}$ – z přítomného počtu RN se přemění každou sekundu 1 / 1000 atomů

Tabulka 9: Přeměnové konstanty a poločasy některých radioaktivních nuklidů.

Nuklid	$\lambda (s^{-1})$	poločas
^{238}U	$4,87 \cdot 10^{-18}$	$4,51 \cdot 10^9$ roků
^{14}C	$3,84 \cdot 10^{-12}$	5736 roků
^{137}Cs	$7,23 \cdot 10^{-10}$	30 roků
^{131}I	$9,93 \cdot 10^{-7}$	8,1 dní
^{211}At	$2,67 \cdot 10^{-5}$	7,2 hodin
^{223}Fr	$5,25 \cdot 10^{-4}$	22 minut
^{262}Db	0,0204	34 s
^{263}Sg	0,77	0,9 s

- Rychlost přeměny závisí na
- výchozím a konečném stavu jádra
  - vlnové funkci obou jader
  - na parametrech slabé, silné a elektromagnetické interakce
- nezávisí na
- tlaku, teplotě, koncentraci, chemické formě

Vyjimka: U EZ a vnitřní konverze. $\lambda_{\text{slouč.}} < \lambda_{\text{kov}}$ př: u ${}^7\text{Be}$ $\lambda(\text{BeF}_2) < \lambda_{\text{kov}}$ o 0,1 %

Střední doba života: $\tau = 1 / \lambda$

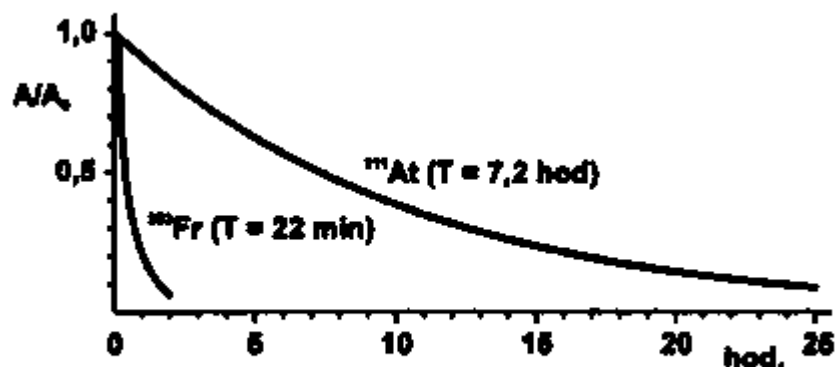
Aktivita: rychlost přeměny radioaktivního nuklidu

$$A = dN / dt \qquad A = \lambda N$$

- závisí na počtu radioaktivních atomů v radioaktivní látce
- rozměr s^{-1}
- jednotka 1 becquerel (Bq), násobné kBq, MBq, GBq apod.
- měrná aktivita: vztaheno na m, V, c apod.
- maximální možná aktivita $A = \lambda N = \lambda N_A [\text{Bq} \cdot \text{mol}^{-1}]$

Časová změna aktivity:

$$-dN / dt = \lambda N \rightarrow N = N_0 e^{-\lambda t} \rightarrow A = A_0 e^{-\lambda t}$$

Obrázek 21: Časový průběh aktivity.

- aktivita RN klesá s časem exponenciálně, rychlost poklesu je dána konstantou λ .

Poločas přeměny: $A = A_0 / 2 \rightarrow$

$$A_0 / 2 = A_0 e^{-\lambda t}$$

$$1 / 2 = e^{-\lambda t}$$

$$\ln(1 / 2) = -\lambda t$$

$$-\ln 2 = -\lambda t$$

$$t = \ln 2 / \lambda$$

$$T_{1/2} = \ln 2 / \lambda$$

Měření poločasu rozpadu z úbytku aktivity lze jen u krátkodobě žijících radionuklidů. Jinak se poločas rozpadu počítá z aktivity radionuklidu o známé hmotnosti (měrné aktivivy).

Radionuklid o hmotnosti m obsahuje: $N = n N_A$
 $N = (m N_A) / A_r$
 $A = (\lambda m N_A) / A_r$

Pak z λ spočítáme $T_{1/2}$, popřípadě se znalostí λ spočítáme m .

Příklad využití vztahu $A = A_0 e^{-\lambda t}$:

- uhlíková metoda ^{14}N (n, p) ^{14}C – vysvětlit tento druh zápisu
- ^{14}C se během minut až hodin oxidují na CO_2
- rozdělení mezi rostliny, organismy, oceány
- rovnováha 15,3 přeměny za minutu v 1g C živé hmoty
- po smrti konec rovnováhy, citlivost asi do 50 000 roků ($T_{1/2} = 5,7$ tisíc roků)
- měří se dřevo, uhlíky, textil, kůže
- moderní metoda: urychlovačová hmotnostní spektrometrie, použitelná až do 100 000 roků
- stačí i 0,05 mg vzorku, ve vakuu se vzorek bombarduje ionty Cs^+ za vzniku $^{14}\text{C}^-$ (izobarický ^{14}N záporné ionty netvoří) poté se ionty $^{14}\text{C}^-$ dostávají do prostoru s Ar, vzniká $^{14}\text{C}^{3+}$ a vstupují do hmotnostního spektrometru.
- stejná metoda se používá ke stanovení obsahu př.: ^{10}Be (mořské sedimenty, polární led), ^{36}Cl a ^{129}I (podzemní vody), ^{27}Al (mořské sedimenty).

Příklad: Maximální měrná aktivita pro glycin $\text{NH}_2 - \text{CH}_2 - ^{14}\text{COOH}$

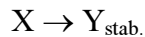
$T_{1/2} = 5760 \text{ r} = 1,818 \cdot 10^{11} \text{ s}$; $N_A = 6,022 \cdot 10^{23} \text{ mol}^{-1}$

$\lambda = \ln(2) / T_{1/2} = 3,813 \cdot 10^{-12} \text{ s}^{-1}$ A (molární, maximální) = $\lambda N_A = 3,813 \cdot 10^{-12} \cdot 6,022 \cdot 10^{23} =$

$2,3 \cdot 10^{12} \text{ Bq} \cdot \text{mol}^{-1} = 2,3 \text{ TBq} \cdot \text{mol}^{-1} = 2,3 \text{ GBq} \cdot \text{mmol}^{-1}$

Z katalogu SIGMA: glycin ^{14}C 0,3 – 2,0 GBq · mmol⁻¹

Kinetika hromadění stabilního produktu radioaktivní přeměny:

$$-dN_X / dt = dN_Y / dt$$

Na počátku ($t = 0$) $N_{X,0}$ atomů X a 0 atomů Y pak v čase t platí:

$$N_{X,0} = N_X + N_Y$$

$$N_X = N_{X,0} e^{-\lambda t} = (N_X + N_Y) e^{-\lambda t}$$

Pro počet atomů N_Y vzniklých za čas t platí:

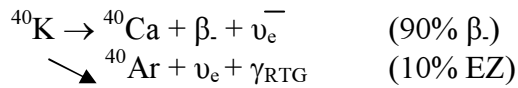
$$N_X / e^{-\lambda t} = N_X + N_Y$$

$$N_Y = N_X / e^{-\lambda t} - N_X$$

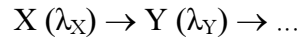
$$N_Y = N_X e^{\lambda t} - N_X$$

$$N_Y / N_X = e^{\lambda t} - 1$$

Použití: Při určování stáří nerostů. Nuklid musí mít velký $T_{1/2}$ (^{40}K , ^{87}Rb , ^{238}U atd.), okamžik krystalizace $t = 0$. Nejznámější je metoda **draslík-argonová**: roztavení materiálu a stanovení ^{40}Ar pomocí hmotnostní spektrometrie.

Kinetika hromadění radioaktivního produktu radioaktivní přeměny:

X mateřský radionuklid, Y dceřinný radionuklid

Celková změna počtu atomů Y v čase je: $dN_Y / dt = \lambda_X N_X - \lambda_Y N_Y$

Pro počet atomů Y v čase t platí:

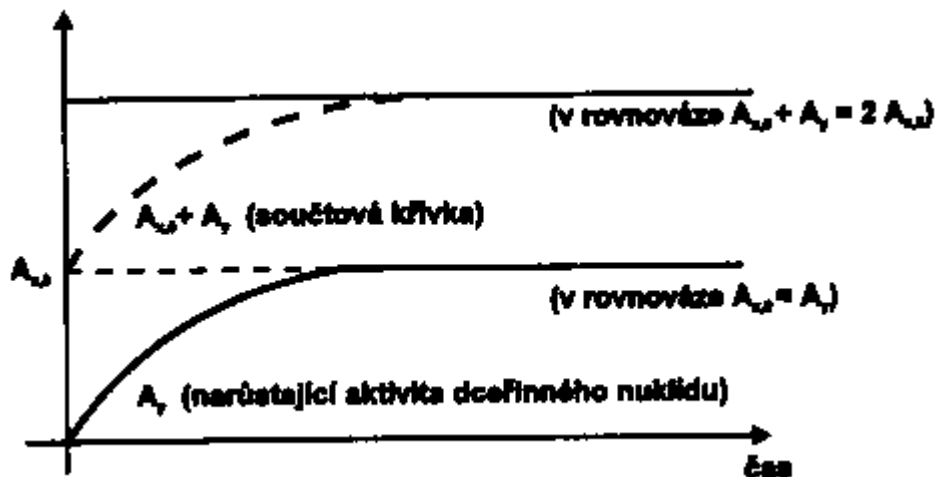
$$N_Y = N_{X,0} \lambda_X / (\lambda_Y - \lambda_X) (e^{-\lambda_X t} - e^{-\lambda_Y t})$$

Jestli $T_{1/2}X \gg T_{1/2}Y$ ($\lambda_X \ll \lambda_Y$) pak se vztah zjednodušuje na:

$$A_Y = A_{X,0}(1 - e^{-\lambda_Y t})$$

Za dostatečně dlouhou dobu (vůči $T_{1/2}Y$) pak platí:

$$A_Y = A_{X,0}$$

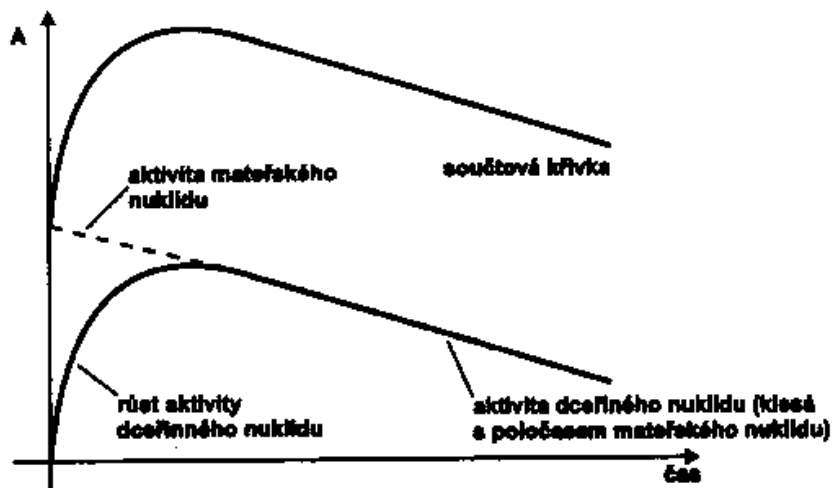

To znamená že po uplynutí určité doby (10ti násobek $T_{1/2} Y$) se vytvoří v původně čistém nuklidu X dceřinný nuklid Y o stejné aktivitě – tzv. **trvalá radioaktivní rovnováha**.

Významné jsou některé produkty štěpení uranu: ${}^{137}\text{Cs} \rightarrow {}^{137\text{m}}\text{Ba} + \beta^-$.

V přírodě najdeme trvalé radioaktivní rovnováhy v radioaktivních řadách. Existují 3 a to uran-radiová (${}^{238}\text{U} - {}^{206}\text{Pb}$), thoriová (${}^{232}\text{Th} - {}^{208}\text{Pb}$) a uran – aktiniová (${}^{235}\text{U} - {}^{207}\text{Pb}$).

Přechodná radioaktivní rovnováha: Mateřský nuklid má sice větší poločas rozpadu ale srovnatelný s dceřinným nuklidem ($\lambda_X < \lambda_Y$; $T_{1/2}X > T_{1/2}Y$).

Obrázek 24: Průběh aktivity mateřského a dceřinného nuklidu v případě ustavení přechodné radioaktivní rovnováhy.

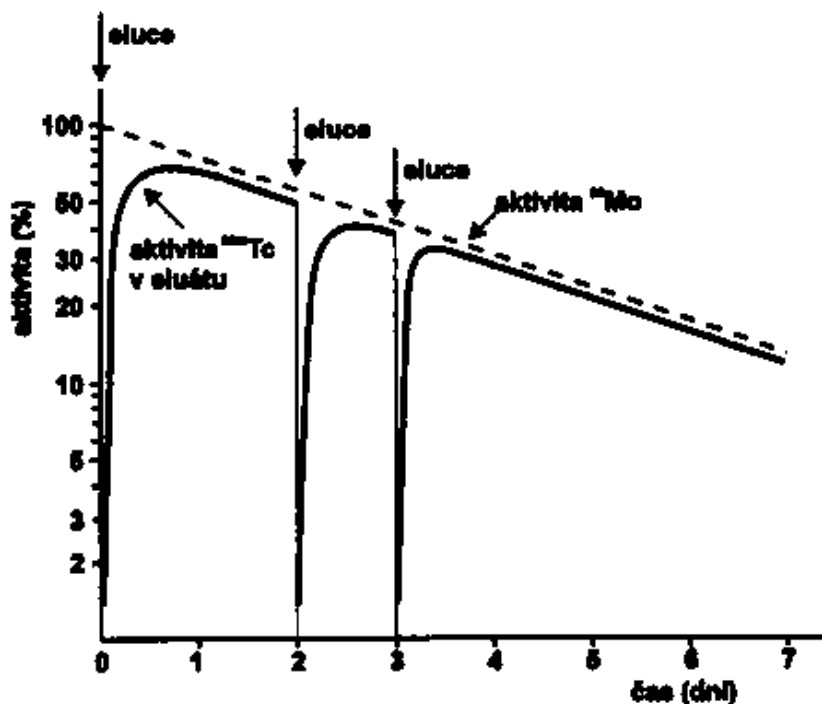
$$A_Y = A_X \lambda_Y / (\lambda_Y - \lambda_X)$$

$$A_Y / A_X = \lambda_Y / (\lambda_Y - \lambda_X)$$

Poměr A_Y / A_X je konstantní, maximální aktivity je dosaženo v čase:

$$t = 1 / (\lambda_Y - \lambda_X) \ln (\lambda_Y / \lambda_X)$$

Generátory radioaktivních nuklidů: Kolonka sorbentu s pevně zachycenou vhodnou formou mateřského nuklidu, ve vhodné době se dceřinný nuklid s kolonky vymyje.

Obrázek 25: Opakované získávání nuklidu ^{99m}Tc z generátoru $^{99}\text{Mo}-^{99m}\text{Tc}$.

Přírodně se vyskytující radioaktivní prvky: přírodní X umělé (není mezi nimi rozdílu)

1. $T_{1/2} > 10^8$ roků, vznikly při syntéze prvků ve vesmíru

Tabulka 10: Některé přírodní radioaktivní nuklidy s velkými poločasy přeměny

Nuklid	Poločas (roků)	Zastoupení v příslušném prvku (%)
^{40}K	$1,27 \cdot 10^{10}$	0,012
^{87}Rb	$4,7 \cdot 10^{10}$	27,85
^{88}Sr	$> 3 \cdot 10^{16}$	82,56
^{115}In	$6 \cdot 10^{14}$	95,77
^{138}Ba	$> 1 \cdot 10^{15}$	71,66
^{147}Sm	$6,7 \cdot 10^{11}$	14,97
^{159}Tb	$> 5 \cdot 10^{16}$	100
^{186}W	$> 6 \cdot 10^{15}$	28,41
^{187}Re	$5 \cdot 10^{10}$	0,93
^{209}Bi	$2,7 \cdot 10^{17}$	100
^{232}Th	$1,39 \cdot 10^{10}$	100
^{235}U	$7,13 \cdot 10^8$	0,715
^{238}U	$4,51 \cdot 10^9$	99,274

2. $T_{1/2} < 10^8$ roků, vznikají jako produkty přeměny mateřských nuklidů z radioaktivních řad a jadernými reakcemi v zemské atmosféře působením kosmického záření (^3H , ^{14}C , ^{10}Be aj.)